

Sławomir Skalmierski

"Einführung in die Arbeits - und
Industriesoziologie", red. W. Littek,
W. Rammert, G. Wachtler, Frankfurt

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 36, 192-196

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

wych, pokazuje zarazem w *Aneksie*, jak managerowie przechwytują ideę zwiększenia produkcyjnej autonomii robotników (tzw. grupy autonomiczne). Nie pisze jednak, jakie społeczne (i organizacyjne) warunki winny być spełnione aby doświadczenie appropriationi zostało utrwalone w danej grupie robotników, a może nawet rozszerzone jako doświadczenie całej klasy robotniczej.

Omawiana książka wyrosła z refleksji i badań francuskich a przecież odpowiada trafnie na pytania, jakie stawiają sobie polscy badacze stosunków przemysłowych. Dzieje się tak również dlatego, że w naszej refleksji nad pracą obecne są podobne wartości i koncepcje – autonomii, podmiotowości i tożsamości robotniczej. Wynika stąd klarowny i przekonujący obraz, żywy w warstwie opisowej i uniwersalny ze względu na swą warstwę filozoficzno-aksjologiczną.

Jolanta Kulpińska

EINFÜHRUNG IN DIE ARBEITS – UND INDUSTRIESOZIOLOGIE pod redakcją W. Litteka, W. Ramerta, G. Wachtlera, Campus Verlag Frankfurt/New York 1982, s. 392.

Wydawca reklamuje książkę jako „pierwszy w języku niemieckim obszerny podręcznik socjologii pracy, przemysłu i zakładu pracy, dający szeroki przegląd poszczególnych dziedzin tej dyscypliny”. Wyjaśnić jednak należy, na wstępie, że zarówno w RFN jak i NRD ukazały się podręczniki obejmujące powyższą problematykę. W RFN kilka wydań osiągnęła praca W. Burischa *Industrie und Betriebssoziologie*¹, w NRD podobną rolę odgrywa podręcznik R. Stollberga, *Arbeitssoziologie*², ostatnio przetłumaczony na język rosyjski.

W Polsce opublikowano kilka prac o charakterze podręcznikowym i popularyzatorskim obejmujących problematykę socjologii pracy. Ich wspólną cechą jest koncentracja zainteresowań na zagadnieniach funkcjonowania przedsiębiorstwa przemysłowego, a w prezentacji dominuje ujęcie „statyczno-normatywne”.

Omawiana książka powstała z inicjatywy Sekcji Socjologii Przemysłu Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego (DGS). W jej realizacji wzięło udział 27 czołowych specjalistów reprezentujących znane ośrodki akademickie RFN (Brema, Frankfurt nad Menem, Dortmund, Getynga) i inne (np. Instytut im. Maxa Plancka). W rezultacie książkę traktować można jako compendium wiedzy o tradycjach i obecnej sytuacji socjologii pracy w RFN, zawierające nazwiska i prace głównych przedstawicieli poszczególnych dziedzin socjologii pracy i przemysłu. Jednocześnie omawiana praca osadzona jest głęboko w tradycji europejskiej myśli filozoficznej, ekonomicznej i socjologicznej a autorzy poszczególnych rodzajów (artykułów) obficie korzystają z dorobku teoretycznego i badawczego socjologii europejskiej, nie eksponując nadmiernie literatury amerykańskiej. Analiza treści pracy W. Litteka i in. zdaje się wskazywać na nowe tendencje, prądy czy obszary wzmoczonych zainteresowań badawczych w socjologii zachodnoniemieckiej a może i zachodnioeuropejskiej, będących w jakimś stopniu reakcją na zachodzące tam procesy społeczne, gospodarcze i polityczne (jak kryzys gospodarczy, bezrobocie, wzrost znaczenia opiekuńczych funkcji państwa itd.) jak też na zmiany w zainteresowaniach czytelników.

Podstawowym obowiązkiem autora każdego podręcznika jest systematyczne przedstawienie głównych teorii i pojęć składających się na przedmiot danej dyscypliny naukowej. Przywilejem –

¹ W. Burisch, *Industrie und Betriebssoziologie*, Berlin 1969.

² R. Stollberg, *Arbeitssoziologie*, Berlin 1978.

możliwość wyboru metody pisarskiej. Redaktorzy pracy, tytułując ją *Wprowadzenie do socjologii pracy i przemysłu* nie definiują żadnego z tych pojęć i nie przedstawiają relacji zachodzących pomiędzy nimi. Autorzy poszczególnych rozdziałów (artykułów) nie umieszczają opisywanych zjawisk i pojęć w obszarze konkretnej socjologii szczegółowej, jak socjologia przemysłu, zakładu pracy itp. Stanowisko to znajduje wyjaśnienie we *Wstępie* do książki *Wprowadzenie do socjologii pracy i przemysłu*, przyjmuje za punkt wyjścia „pracę społeczną”, a nie jakiś inny specyficzny jej zakres, np. pracy w przedsiębiorstwie przemysłowym. Stosownie do tego zakresy tematyczne socjologii pracy, przemysłu i przedsiębiorstwa nie są traktowane jako domena tzw. socjologii szczegółowych, lecz raczej jako zróżnicowane teoretyczne przetransponowanie zagadnień społecznych³. Nie ma więc problemów specyficznych dla danej socjologii szczegółowej, są tylko różne sposoby widzenia zjawisk pojawiających się na wszystkich poziomach życia społecznego. Takie podejście na a u k o w e powoduje, że książka wchodzi w obszary zaliczane do innych gałęzi nauki – ekonomii politycznej, historii gospodarczej, socjologii wielkich struktur społecznych i stosunków politycznych itd. Dla autorów, zadaniem socjologii pracy jest „pokazanie z jednej strony realnych, rzeczywistych warunków wykonywania pracy, z drugiej zaś przedstawienie ich jako wyniku specyficznego procesu historycznego”⁴.

Poszczególne zagadnienia przedstawione są więc w ujęciu dynamicznym i systemowym, jako wynik procesów i relacji historycznych zachodzących pomiędzy społeczeństwem globalnym, strukturami organizacyjnymi pracy i indywidualną w różnych wymiarach – politycznym, ekonomicznym, techniczno-organizacyjnym itd.

Podstawowym celem pracy jest według autorów wyjaśnienie czterech naczelnych ich zdaniem zagadnień:

- historycznych przyczyn wytworzenia się społecznych stosunków pracy,
- związku pomiędzy interesami i strategią przedsiębiorstw, wyrażających się w technicznych i organizacyjnych formach pracy, a sytuacją pracy pracowników,
- społeczną organizacją pracy jako wyrazem stosunków panowania politycznego i ekonomicznego klasy kapitalistów,
- wpływem sytuacji pracy w różnych gałęziach działalności produkcyjnej na zadowolenie i świadomość zatrudnionych tam ludzi.

Książka składa się z 17 rozdziałów, tworzących 5 części; oto ich tytuły: I. *Podział pracy i proces racjonalizacji*; II. *Organizacja pracy i fabryczne wykorzystanie siły roboczej*; III. *Rynek pracy i zawód*; IV. *Socjalizacja i świadomość*; V. *Kryzys i zmiany społeczeństwa kapitalistycznego*.

Lejtmotytem pracy jest zagadnienie racjonalności kapitalistycznej. Podstawowe wyjaśnienie znajduje ono w pierwszej części pracy, w artykule W. R a m m e r t a *Racjonalność kapitalistyczna i organizacja pracy* (R3), *Technicyzacja pracy jako zjawisko społeczno-historyczne* (R4) i *Unaukowienie pracy: uprzemysłowienie procesów tworzenia i przetwarzania wiedzy* (R5).

Racjonalność stworzyła nowoczesne społeczeństwo kapitalistyczne, a dążenie do jej osiągnięcia w skali przedsiębiorstwa poprzez racjonalizujące działania kapitalistów, przyniosło niezamierzone skutki w skali makrosocjalnej, jak bezrobocie, choroby zawodowe, dyskryminacja kobiet, zagrożenie środowiska naturalnego, czy wreszcie otwarty kryzys ekonomiczny i polityczny współczesnych społeczeństw kapitalistycznych.

Podkreślenie znaczenia racjonalności kapitalistycznej do wyjaśnienia problemów społecznych jest wynikiem silnej identyfikacji autorów książki z pracami Maxa Webera i Wernera Sombarta.

Racjonalność kapitalistyczna jest zjawiskiem właściwym tylko tej formacji społeczno-ekonomicznej, nie spotykanym wcześniej w Europie, jak też obcym cywilizacji Wschodu. Racjonalność ta nie sprowadza się tylko do formalnych jej zasad (maksymalizacja zysku, minimalizacja kosztów własnych itp.). Właściwa racjonalność posiada dwa oblicza. W procesie historycznym spośród wielu

³ *Einführung in die...* s. 9 – 10.

⁴ *Ibidem*, s. 8.

możliwych wybrano tylko takie rozwiązania [strategie racjonalizujące – S.S.], które obok wzrostu technicznej i – jako rezultat – ekonomicznej efektywności działania, odpowiadały zasadom racjonalności klasy panującej, wzmacniając siłę jej społecznej kontroli nad społeczeństwem”⁵. Formalna racjonalność jest dla autorów pracy tylko wydzielonym dla celów analizy pojęciem, abstrakcją (*Abstraktion*) rzeczywistej racjonalności, która doprowadziła do powstania społeczeństwa kapitalistycznego i jego jądra – przedsiębiorstwa kapitalistycznego.

W. Remmert wyróżnia trzy historycznie podstawowe procesy racjonalizacji – proces technicyzacji, proces organizowania i proces unaukowienia pracy. Opisując treść wymienionych procesów, pokazuje autor, w jaki sposób wszelkie innowacje w obszarach techniki, organizacji i wiedzy stają się z jednej strony źródłem osiągania formalnej racjonalności, z drugiej strony instrumentem ubelżawiania siły roboczej, zmniejszenia jej znaczenia w procesie produkcji, dyferencjacji zawodowej i społecznej.

Taylorizm czy socjotechnika szkoły Human Relations, wprowadzenie maszyn sterowanych numerycznie czy komputerów, rozwój nowych systemów komunikacji i przetwarzania danych, stanowią dla autora bezpośredni przykład innej strony racjonalności kapitalisty, dążącego do osiągnięcia pełnej kontroli nad przedsiębiorstwem i pracownikami. „Zakład pracy jest takim społecznym punktem, gdzie racjonalność w formie organizacji pracy, techniki produkcyjnej i naukowego systemu informowania i sterowania przyjmują konkretny kształt, a równocześnie historyczną formę, w której urzeczywistnia się kapitalistyczna racjonalność przedsiębiorstwa, zarówno na płaszczyźnie walki konkurencyjnej, jak też na płaszczyźnie walki z oporem uzależnionych ekonomicznie pracowników”⁶.

Niektóre konsekwencje racjonalnych strategii na poziomie przedsiębiorstwa przedstawia w drugiej części pracy W. Littek (rozdz. 6, *Sytuacja pracy i zakładowe warunki pracy*). Artykuł ten stanowi przykład metody pisarskiej stosowanej w książce. Rozpoczyna go fragment socjologicznej analizy sytuacji pracy konkretnego robotnika w konkretnym zakładzie pracy. Analiza ta wskazuje na realne przejawy realizacji interesów przedsiębiorstwa w odniesieniu do pojedynczego pracownika, zapoznaje także czytelnika z metodami socjologicznej analizy rzeczywistości i pozwala autorowi w dalszych jego rozważaniach odwoływać się do konkretnych przykładów. Stanowisko pracy przedstawione tu jest jako pole obiektywnego konfliktu interesów, interesu robotnika, dysponującego określonym potencjałem produkcyjnym w postaci zdolności do wykonywania pracy, kwalifikacji, doświadczeń zawodowych, oczekiwań, motywacji i zdolności adaptacyjnych, z interesami przedsiębiorstwa urzeczywistniającymi się w postaci ukształtowanych warunków pracy (intensywność pracy, treść pracy, podział i rozdział pracy, formy kooperacji i władzy, wynagrodzenie, rozmiary obciążeń i autonomii w pracy, formy kontroli zachowań, warunki BHP itp.). Konflikt ten wychodzi poza obszar przedsiębiorstwa i przyjmuje postać konfliktu politycznego (problematykę tę rozwija w rozdziale 17 Johannes Berger *Kryzysy systemów przemysłowo-kapitalistycznych*).

Wszelkie działania racjonalizujące kapitalistów związane są zdaniem autorów z oddziaływaniem dwu czynników: z jednej strony istnienie rynku pracy zapewnia podaż formalnie wolnych pracowników sprzedających swój potencjał produkcyjny jako towar, z drugiej kapitalista jest zwolniony od konieczności zapewnienia reprodukcji siły roboczej w skali społeczeństwa. Formalny stosunek pracy umożliwia przedsiębiorcy koncentrację uwagi na technicznie i czasowo uzasadnionym wykorzystywaniu siły roboczej tylko w przedsiębiorstwie i zaspokojeniu potrzeb pracowników o tyle, o ile powiększa to w rezultacie zysk. Rynek pracy jako instrument jej podaży dla pracowników, umożliwia traktowanie siły roboczej w kategoriach ekonomicznych, jako towaru, a więc modelowanie struktury zawodowej i zarazem społeczeństwa według zasad towarowości (problematyce tej poświęcona jest III część pracy *Rynek pracy i zawód*). Procesy kształcenia, wyboru

⁵ *Ibidem*, s. 40.

⁶ *Ibidem*, s. 44.

zawodów itp. kształtowane są ekonomicznymi wymogami rynku pracy, przyczyniając się tym samym do niezaspokojenia samorealizacyjnych potrzeb w toku wykonywanej pracy i deformując świadomość pracowników, standaryzując ich orientacje życiowe i sposoby myślenia (część IV, rozdz. 12, Wilhelm Schumm *Socjalizacja poprzez pracę*, rozdz. 13, Werner Kudara, Konrad Ruff, Rudi Schmidt *Położenie społeczne i świadomość urzędników*).

Traktowanie pracy ludzkiej jako towaru przynosi pracownikom określone ryzyko. Zjawiskiem ryzyka w sytuacji pracy zajmuje się w obszernym artykule *Ryzyko ponoszone przez siłę roboczą i politykę społeczną* Fritz Böhle (R.7). Problem ten zazwyczaj nie zajmuje dużo miejsca w literaturze socjologicznej, a szczególnie w podręcznikach. Autor wyróżnia dwa rodzaje ryzyka zawodowego: Klasyczne ryzyko socjalne – do którego zalicza groźbę choroby, niezdolność do dalszego wykonywania zawodu, wypadki przy pracy, choroby zawodowe, podeszły wiek i bezrobocie i „nowe ryzyko socjalne” – będące skutkiem wdrażania innowacji technicznych i organizacyjnych, powodujących zmniejszenie się zapotrzebowania na wysokokwalifikowanych robotników w określonych zawodach, wzrost norm wydajności pracy bądź utrudniających ruchliwość zawodową pracowników wskutek przyuczenia ich do wykonywania wąskospecjalistycznych zawodów. Racjonalność przedsiębiorcy wchodzi więc w konflikt z interesami pracowników, z racjonalnością w makroskali. Konflikt ten tylko w pewnym stopniu osłabiany jest poprzez rozwijanie opieki socjalnej państwa, realizację rządowych programów humanizacji pracy (rozdz. 7, rozdz. 8, Gert Schmidt *Humanizacja pracy*).

Powyższe rozważania stanowią bardzo ogólną charakterystykę myśli przewodniej i zarazem zawartości książki. Praca nie jest (jak można by sądzić z mojej relacji) podręcznikiem ekonomii politycznej kapitalizmu. Przeciwnie jest ona udaną próbą mocniejszego ulokowania socjologicznej problematyki, próbą analizy zjawisk sięgającej ich korzeni. Indeks omawianych zagadnień jest ze względu na swoją obszerność niemożliwy do przedstawienia. Autorzy poszczególnych artykułów opierają się zarówno na literaturze filozoficznej i ekonomicznej, jak i na wielu teoriach socjologicznych, wykorzystując przy tym wyniki badań empirycznych, szczegółowe opisy konkretnych sytuacji pracy, tablice statystyczne itd.

W rezultacie książka jest rzadko spotykanym typem podręcznika, w którym w sposób naturalny nastąpiło zespolenie teorii z empiryczną egzemplifikacją na poziomie mezo czy mikro. Kompleksowa ocena książki W. Litteka i in. jest dość trudna do przeprowadzenia. Praca zawiera bardzo interesujący, wieloaspektowy obraz współczesnego, kapitalistycznego społeczeństwa przemysłowego. Jednocześnie różnorodność wykorzystywanych i prezentowanych kierunków, teorii i szkół socjologicznych i ekonomicznych utrudnia lokalizację książki w konkretnym nurcie refleksji naukowej. Obok autorów zachodniemieckich (jak N. Altmann, H. P. Bahrdt, S. Herkommer, O. Mickler, H. Popitz), występują klasycy – K. Marks, M. Weber, O. Bauer, W. Sombart, a z drugiej strony H. Braverman, H. Marcuse, J. Habermas, D. Bell, M. Crozier i inni. Autorzy omawiając konkretny problem, obok prezentacji różnych teorii, stosują także metody godzenia ze sobą poglądów różnych autorów, co nie zawsze przynosi dobry skutek – np. kompilacja poglądów Marksa, Webera i Sombarta.

W odniesieniu do całości pracy, odwoływanie się do rozmaitych autorów i tesktów przynosi efekt znacznie korzystniejszy. Warta podkreślenia jest w tym miejscu trudna do osiągnięcia w przypadku pracy zbiorowej spójność merytoryczna i metodologiczna. Uważna lektura pozwala na „odkrywanie” głównego wątku pracy w najbardziej nieoczekiwanych miejscach. Bogactwo treściowe, odejście od tradycyjnych schematów, dążenie do maksymalnego wykorzystania najnowszej literatury naukowej, czynią z książki interesującą lekturę nie tylko dla adeptów socjologii pracy. W rezultacie *Einführung in die Arbeits und Industriesozologie* jest nie tylko podręcznikiem, lecz formą rozprawy naukowej, próbującej ułożyć znaną problematykę w nowych schematach epistemologicznych i może być czytana także w ten sposób.

Kłopotliwe dla autora niniejszego omówienia jest wskazywanie braków czy słabych stron książki. Można powiedzieć przewrotnie, że są to te strony, które jednocześnie stanowią o jej

zaletach i nowatorstwie. Podporządkowanie treści pracy określonej idei spowodowało, że nie znalazły się w niej „tradycyjne” tematy podejmowane w podobnych publikacjach, jak np. postawy i motywacje do pracy, zjawiska patologiczne w zakładzie pracy itd. Z przyczyn podanych na wstępie, nie uważam jednak za celowe krytykowanie takiego a nie innego ujęcia przedmiotu.

Recenzowana książka zasługuje z pewnością na lekturę.

Sławomir Skalmierski

Krzysztof H i r s z e l, **ROBOTNICZY I INŻYNIEROWIE. POSTAWY WOBEC PRACY I WYBRANYCH WARTOŚCI SPOŁECZNYCH**. Warszawa 1983, KiW, ss. 259.

Rozprawa naukowa poświęcona postawom wobec pracy, publikowana w dobie kryzysu społeczno-gospodarczego, który jest, jak sędzę, związany z kryzysem w sferze pracy, może wzbudzać zrozumiałe zainteresowanie niezależnie od teoretycznej rangi tej problematyki. Praktyczne implikacje problematyki mogą rozbudzać oczekiwania, że naukowa analiza mechanizmów kształtowania się postaw wobec pracy wyjaśni nurtujące praktyków pytanie, dlaczego jedni pracują lepiej, a drudzy gorzej. Tych oczekiwań nie zaspokoi czytelnik prezentowanej rozprawy, ponieważ analiza zależności między postawami a zachowaniami wykraczała poza zadania postawione w badaniach omawianych przez autora. Autor jest świadom rangi tego zagadnienia, ale jednocześnie zwraca uwagę na teoretyczne trudności związane z jego wyjaśnieniem. W tym między innymi celu odwołuje się do modelu Portera – Lawlera. Pod wpływem tego modelu bowiem utrwalił się pogląd, że zależności między postawami i zachowaniami w pracy nie są tak proste, jak to zakładały wczesne teorie motywacji pracy, nie ograniczają się one wyłącznie do wpływu postaw na zachowania, ale że między obu zmiennymi zachodzą zależności obustronne.

Gdybyśmy chcieli krótko scharakteryzować stan badań nad postawami wobec pracy to musielibyśmy uwzględnić przynajmniej dwa stopnie ich zaawansowania. Pierwszy dotyczyłby poznania samych postaw (zagadnienia identyfikacji postaw, i wyjaśnienie mechanizmów ich kształtowania się). Drugi dotyczyłby wyjaśnienia zależności między postawami i zachowaniami. Dotychczasowy wysiłek badawczy został skoncentrowany na pierwszym poziomie przy względnie słabych postępach na poziomie drugim.

Książkę Krzysztofa Hirszla należy zaliczyć do analizy operujących na pierwszym poziomie. Jej dodatkową cechą jest to, że wyraźnie góruje nad wieloma podobnymi pracami. W literaturze polskiej jest to praca, która poddaje postawy wobec pracy najszerszej i najbardziej kompleksowej analizie.

Omawiane opracowanie jest przede wszystkim poświęcone badaniom empirycznym postaw wobec pracy robotników i inżynierów zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej. Uzupełniającą rolę odgrywa w nim omówienie badań przeprowadzonych wśród nauczycieli. Badaniami objęto (biorąc pod uwagę dane zakwalifikowane do analizy) 626 robotników (badania z 1974 r.) i 353 inżynierów (badania z 1975 r.). Za pomocą specjalnie przygotowanego Kwestionariusza Postaw zebrano opinie i oceny respondentów odnoszące się do różnych aspektów pracy zawodowej. Sposób skonstruowania owego Kwestionariusza pozwalał na bardzo wszechstronne zapoznanie się z opiniami i ocenami na temat pracy. Dostarczyły one danych, dających subiektywną charakterystykę zawodu każdego respondenta i jego miejsca pracy oraz umożliwiających rekonstrukcję motywacji do pracy i postaw wobec pracy.

Sprawozdanie z przeprowadzonych badań wyraźnie dominuje nad warstwą interpretacyjną i teoretyczną. Sprawozdanie z badań obejmuje siedem rozdziałów (książka składa się z ośmiu